

Andrzej Sadowski

Harmonia i konflikty na pograniczach

Pogranicza etniczne w Europie i świecie są zróżnicowane pod względem rodzaju stosunków międzyetnicznych. Na jednych pograniczach występuje stan spokoju społecznego, ład stosunków międzyetnicznych, rozwinięte współdziałanie, zaś na innych stan czasowego lub permanentnego konfliktu. Dlaczego tak jest? Co powoduje takie rodzaje, lub typy stosunków etnicznych? Tak sformułowane pytania wskazują, że celem wypowiedzi jest nie tyle samo zdefiniowanie konfliktu etnicznego, jego struktury i dynamiki, ale refleksja, czy na gruncie zgromadzonej wiedzy teoretycznej dotyczącej konfliktu etnicznego jest możliwe udzielenie odpowiedzi diagnostycznej na pytanie o przyczyny ładu i konfliktów na pograniczach etnicznych w Europie?

Pogranicze etniczne traktuję jako obszar, na którym występują trwałe formy kontaktów społeczno-kulturowych zachodzących między dwoma lub więcej sąsiednimi narodami, mniejszościami narodowymi lub grupami etnicznymi nie będącymi narodami oraz ich następstwa w postaci istniejącej tam rzeczywistości społeczno-kulturowej. Cechą charakterystyczną pogranicz etnicznych są różne postacie kontaktów kulturowych, które w uproszczeniu można określić jako stosunki etniczne.

Do przedstawienia konkretnej sytuacji stosunków międzyetnicznych użyteczna jest kategoria współżycie międzyetniczne jako całokształt trwałych interakcji między dwoma lub więcej grupami etnicznymi odbywających się obszarze, towarzyszący im kontakt kulturowy oraz jego następstwa w postaci zmian w poszczególnych kulturach procesu tworzenia się tam nowej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Współżycie międzyetniczne można badać tam, gdzie dochodzi do różnych form trwałego kontaktu między przedstawicielami dwóch lub więcej grup etnicznych i ich kultur, co oznacza, że pod uwagę mogą być brane przede wszystkim takie sytuacje, kiedy kontakt międzykulturowy odbywa się na wspólnie zamieszkiwanym obszarze. Niemożliwe jest badanie międzyetnicznego współżycia tam, gdzie kontakty są przelotne, okresowe i nietrwałe.

Z definicji wynika, że nawiązując do perspektywy interakcjonistycznej zakładającej traktowanie człowieka jako aktywnego uczestnika społecznego świata. Nie jest to więc ani perspektywa funkcjonalna, zakładająca trwałość społecznego ładu, ani konfliktowa, zakładająca typowość sprzeczności i konfliktów w sytuacji zderzenia grup społecznych i ich kultur. Podejście interakcjonistyczne zakłada postrzeganie *świata tak, jak go widzą inni ludzie i oznacza także, że jednostki uczą się widzieć siebie tak, jak widzą je inni, są zatem zdolne do przewidywania reakcji innych na swe własne działania*¹. Tutaj człowiek postrzegany jest jako ten, który w *kompleksowych i elastycznych procesach interakcji tworzy, utrzymuje, modyfikuje lub odrzuca społeczne tożsamości, znaczenia i role*².

Współżycie międzyetniczne dokonuje się w postaci różnych form interakcji międzygrupowych, między kilkoma grupami mogą zachodzić następujące typy interakcji społecznych: kooperacja (formalna, nieformalna, symbiotyczna), opozycja (konkurencja, konflikt, rywalizacja), akomodacja (dominacja, kompromis, tolerancja, rozejm), asymilacja (akulturacja, społeczna integracja, amalgamacja), konfrontacja (formalna, nieformalna, przystosowanie do konfrontacji).³

Różnorodnym interakcjom międzygrupowym towarzyszy kontakt kulturowy tak grup jako całości, jak i kultur lokalnych, kultur poszczególnych osób. Kontakt może mieć wymiar przestrzenny, społeczny, ekonomiczny, kulturowy, polityczny i inne. Wydaje się, że nie wszystkie postacie interakcji etnicznych można określać stosunkami etnicznymi. Stosunkami etnicznymi są przede wszystkim trwałe i jakoś uporządkowane rodzaje interakcji etnicznych. Bardzo trudno jest wydzielić stosunki etniczne spośród innych rodzajów stosunków społecznych, podobnie jak trudno jest wyodrębnić konflikty etniczne spośród innych typów konfliktów społecznych. Tutaj w uproszczeniu można powiedzieć, iż stosunki etniczne występują wówczas, gdy strony wyposażone są w tożsamości etniczne oraz kiedy przedmiotem ich kontaktów jest problematyka etniczna, etniczność. W perspektywie socjologicznej najważniejsze są dwa aspekty stosunków (kontaktów) międzyetnicznych: społeczny oraz kulturowy⁴. Generalnie podmiotami stosunków etnicznych są grupy etniczne, jednakże zwykle

¹ R. Meighan, *Socjologia edukacji*, UMK, Toruń 1993, s. 279.

² Ibidem, s. 280.

³ A. Bertrand, *Basic Sociology*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1973, s. 231-248.

⁴ Por. K., Kwaśniewski, *Zderzenie kultur*, PWN, Warszawa 1982. Praca między innymi zawiera omówienie wielu pojęć dotyczących wzajemnych relacji między kulturami, w tym kategorii kontaktu kulturowego, s. 7-54.

w praktyce w stosunki etniczne nie są zaangażowane całe grupy, ale jakieś będące w sytuacji kontaktu kategorie etniczne, etniczne społeczności lokalne, reprezentacje etniczne lub jedynie poszczególne jednostki. Wspólną cechą charakterystyczną ich zachowań jest odwoływanie się do wartości kulturowych grupy jako całości.

Wśród dość szerokiego spektrum stosunków etnicznych występują stosunki opozycji międzygrupowych w postaci konkurencji, rywalizacji i konfliktów etnicznych. Pomijając wielość sporów dotyczących istoty konfliktu etnicznego za K. Kwaśniewskim przyjmuję, że *za konflikt etniczny sensu stricte można uznać taki ostateczny, gwałtowny rezultat opozycji międzygrupowej, którego stronami są narody (grupy etniczne) i w którym bardziej niż o posiadanie, władzę lub informację chodzi o tożsamość kulturową stron*.⁵

Konflikty etniczne są konfliktami bardzo złożonymi. Jeżeli przyjęto stanowisko, że istota konfliktu etnicznego dotyczy tożsamości etnicznej, to konflikty etniczne powstają wówczas, kiedy występują różne zagrożenia tożsamości etnicznej. Wówczas, jak stwierdza M. Malikowski, celem stron uwikłanych w konflikt *jest konsolidacja grupy etnicznej (narodowej), poprawa jej statusu wśród innych grup lub ekspansja kulturowa grupy, której celem jest uzyskanie hegemonii dla własnego etosu*.⁶

Przyjmuję założenie, że ważną i charakterystyczną cechą cywilizacji współczesnych są konflikty na tle etnicznym. Odbywają się one zarówno wewnątrz poszczególnych cywilizacji, państw, narodów, jak i na pograniczach cywilizacyjnych, państwowych i narodowych (etnicznych). Mają one swój wymiar polityczny, ekonomiczny, ale i strictly kulturowy. Konflikty etniczne są przedmiotem studiów prawa międzynarodowego, stosuje się wobec nich czasami najróżniejsze określenia, takie jak: patologie cywilizacyjne, kryzysy humanitarne, a więc określenia, w których pojęcie konflikt etniczny nie występuje.

Obok konieczności zgromadzenia zasadniczej wiedzy teoretycznej z zakresu konfliktów etnicznych do odpowiedzi na postawione na wstępie pytanie niezbędna jest wielość informacji praktycznych, danych empirycznych dotyczących przebiegu konfliktów etnicznych, jak i stosowanych w praktyce form ich rozwiązywania.

⁵ K. Kwaśniewski, *Konflikt etniczny*, „Sprawy Narodowościowe” 1994, t. 3 s. 52.

⁶ M. Malikowski, *Świadomość historyczna jako źródło współczesnych konfliktów polsko-ukraińskich*, w: *Konflikty społeczne w Polsce w okresie zmian systemowych*, red. M. Malikowski, Z. Seręga t. 2, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 2000, s. 350.

Wystarczy nawet pobieżnie przyjrzeć się współczesnej Europie, aby stwierdzić wielość występujących tutaj konfliktów etnicznych. Podkreśla się, że w Europie można wskazać na około 40 obszarów niestabilności i sprzeczności interesów, na częste zjawiska separatyzmów.⁷

Pomijając złożone konflikty etniczne w Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, Belgii, najbardziej złożonym i specyficznym zjawiskiem stały się konflikty w Europie Środkowo-Wschodniej. Mają one swoje przyczyny wewnętrzne, i zewnętrzne, globalne. Ich cechą charakterystyczną jest tendencja do przekształcania się w konflikty zbrojne. Konflikty na obszarze byłego Związku Radzieckiego, krwawy i bardzo długi a raczej dramatyczny ciąg konfliktów na obszarze byłej Jugosławii.

Interesującą diagnozę (klucz do wyjaśnienia) konfliktów etnicznych na obszarze byłej Jugosławii znalazłem w rozprawach A. Gaspariniego.⁸ Jego zdaniem jedną ze zmiennych warunkujących konflikt etniczny jest nakładanie się agresji małych i dużych grup etnicznych. Kohabitacja tych dwóch typów agresji grupowych powoduje nowy typ agresji o dużej sile destrukcyjnej. Agresja małych grup jest podtrzymywana przez agresje grup dużych. Nakładanie się tych dwóch zmiennych wytwarza kulturę skrajnej ofiary. Konieczna jest konstrukcja kultury ofiary, aby móc znieść przemoc narzuconą przez innych w oczekiwaniu na przyszłe zwycięstwo grupy własnej. Należałoby bliżej zdiagnozować kulturę ofiary, podobnie jak w literaturze socjologicznej badana jest kultura nędzy, ubóstwa, bezrobocia. W strukturze kultury ofiary znajdują się zapewne mity wielkiego narodu, mity jego świetności, która została utracona z powodu agresji innego narodu, często tego, z którym aktualnie znajduje się w konflikcie, przekonania o potrzebie walki, przetrwania, o konieczności znoszenia różnych trudności w imię celów narodowych, o potrzebach ofiar, o zwycięstwach moralnych.

Kulturę ofiary wytwarzają przede wszystkim przedstawiciele małych narodów w obronie przed agresją wielkich lub jako narzędzie do prowadzenia desperackiej walki z dużym narodem, ale też narody wielkie, aby usprawiedliwić agresję przeciw narodom małym.

Konfliktom sprzyja ucieczka od teraźniejszości do przeszłości lub przyszłości. Jeżeli podstawowe wymiary legitymizacji konfliktu znajdują się w odległej przeszłości lub oddalonej przyszłości, to konflikty etniczne stają się bardzo trudne do rozwiązania. Dramatyczne

⁷ Por. U. Świętochowska, *Patologie cywilizacji współczesnej*, Mado, Toruń 1999, s.121-125.

⁸ Por. A. Gasparini, ISIG magazine, Istituto di Sociologia Internazionale, 2000, Gorizia, Italy

doświadczenia z przeszłości zawsze można bowiem wykorzystać do uzasadnienia ewentualnego konfliktu lub do niemożliwości jego zakończenia, rozwiązania. Także wówczas, kiedy podstawowe wymiary legitymizacji konfliktu znajdują się w odległej przyszłości, konflikt staje się bardzo trudny do rozwiązania. Wszelkie próby terażniejszego kompromisu lub pojednania są wówczas traktowane jako zdrada przyszłych ideałów, wartości, wzorów osobowości, przywiązanie do których powoduje, że uzyskane rozwiązanie interpretowane jest jako przejściowe i nietrwałe, co oznacza, że konflikt odradza się. Była Jugosławia, były Związek Radziecki legitymizację swoich działań często w postaci dyskryminacji etnicznej, a nawet czystek etnicznych opierali na tworzeniu „nowego socjalistycznego człowieka przyszłości” niemal zupełnie lekceważąc niezmiernie bogate obecne i przeszłe kultury etniczne obywateli tych państw. Obecne nowo powstałe kraje byłej Jugosławii, kraje postradzieckie swoją legitymizację opierają na historii i tożsamości etnicznej (na przeszłości), czyniąc w ten sposób inny rodzaj ucieczki od terażniejszości.

Konfliktem sprzyja, zdaniem A. Gaspariniego, nakładanie się kultury wiejskiej i kultury wielkich cywilizacji. W konsekwencji wieś doświadcza siebie jako przechowalnię (obrońcę) katolickiej, prawosławnej lub muzułmańskiej cywilizacji. Lokalizm wiejski staje się granicą innego lokalizmu i każdy z nich ma poczucie misji obrony ich cywilizacji. Wobec tego łatwiejsze do opanowania konflikty lokalne przybierają postać konfliktów cywilizacyjnych. Cywilizacja staje się politycznym narzędziem w rękach mini państw i mini narodów pretendujących do roli wielkich, których większość znajduje się poza ich granicami.

Zagrożenie społecznego ładu w społeczeństwach zróżnicowanych etnicznie upatruje się wówczas, kiedy podziały religijne, etniczne, językowe, klasowe, terytorialne przebiegają wzdłuż jednej osi, nakładają się powodując jedną wielką nieprzekraczalną różnicę, a konkretniej ukształtowaną w społecznej świadomości przepaść między grupami etnicznymi. Zdaniem A. Gaspariniego szczególne zagrożenie powstaje wówczas, gdy podział na miasto i wieś jest skorelowany z podziałami etnicznymi i religijnymi. Serbowie i Chorwaci w dawnej Jugosławii rozwijali swoje kultury w małych najczęściej wiejskich miejscowościach, podczas gdy Włosi, Muzułmanie rozwijali swoją kulturę w ośrodkach miejskich. W społecznej świadomości zjawiska nakładania się kryteriów podziałów

etnicznych występują także w innych miejscach, szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej.

Blizszych badań wymagają nacjonalizmy wielkich i małych narodów jako czynniki powiązane z konfliktami etnicznymi.

Pogranicze polsko-białoruskie z punktu widzenia stosunku mieszkańców do wartości narodowych w założeniach teoretycznych traktowane jest w trzech perspektywach badawczych: jako pogranicze o dominacji tożsamości lokalnych (regionalnych) oddzielających dwa narody (bufor), jako pogranicze narodowe (miejsce kontaktu kultur narodowych, pomost) oraz jako pogranicze o charakterze cywilizacyjnym oddzielające dwie odrębne cywilizacje (miejsce zderzenia cywilizacji). Bardzo interesujące stanowisko w perspektywie cywilizacyjnej zajmuje przykładowo W. Pawluczuk podkreślając, że mieszkańcy pogranicza polsko-białoruskiego cechują się bardziej świadomością przynależności etnograficznej i cywilizacyjnej niż narodowej. Wobec tego do szerszego wyjaśniania konfliktu etnicznego niezbędne są dodatkowo takie pojęcia, jak: kultura pogranicza, kultura ofiary (może występować jako szczególny typ kultury pogranicza), stosunki miasto-wieś, nacjonalizm małych i dużych narodów, zderzenie kultur (narodowych, cywilizacyjnych).

Przykładowo, kultura pogranicza stwarzała strefę przejściową, ale częściej strefę buforową między narodami, grupami etnicznymi. Kultura pogranicza oddzielała także jej mieszkańców od władzy, kontaktów zewnętrznych, a zamykała wewnątrz struktur wiejskich. Brak wpływu kultur miejskich faworyzował utrzymywanie się typowo homogenicznego kulturowo społeczeństwa wiejskiego.

Jak wskazują doświadczenia, szczególnie krajów Europy Środkowo-Wschodniej w zakresie rozwiązywania konfliktów etnicznych częściej stosuje się instrumenty polityczne, ideologiczne, a nawet militarne, niż stricte kulturowe. Ich zastosowania częściej doprowadzają do zaognienia dramatu konfliktów etnicznych, do zamiany otwartych na ukryte, do ich wydłużenia, zmiany form niż do ich rozwiązania. Do niedawna podstawowym instrumentem utrzymywania ładu społecznego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej były instrumenty siłowe lub różnie realizowane mechanizmy dominacji (hegemonii) kulturowej. A jakie instrumenty należałoby stosować w społeczeństwach demokratycznych?

Z poznawczego punktu widzenia będą bardzo interesujące ustalenia, jakie długofalowe skutki powodowała wojskowa akcja humanitarna krajów NATO w Jugosławii, militarne sposoby rozwiązywania konfliktów etnicznych na obszarze byłego Związku Radzieckiego i inne.

Przyjmuję założenie, że konflikty etniczne społecznie i historycznie są konfliktami typu kulturowego, przeto także ich rozwiązanie winno być realizowane z wykorzystaniem przede wszystkim narzędzi kulturowych, czy też instrumentów z dziedziny kultury, nie zaś polityczno-militarnych.

Do niedawna w zasadzie istniały trzy typy teorii (ideologii) wyjaśniających realnie odbywające się procesy międzyetnicznego współzycia, definiowane szczególnie z punktu widzenia ich skutków: teoria asymilacji, teoria „melting potu” (tygla) oraz teoria pluralizmu kulturowego.⁹

Obecnie zdefiniowanie kategorii stosunki etniczne oraz jej operacjonalizacja do badań empirycznych staje się bardziej złożona w obliczu wielkiego znaczenia, jakie nadano kategorii wielokulturowość (wieloetniczność). Pomijając wielość przypisywanych jej znaczeń, ta kategoria służy także do określenia nowej najczęściej postulowanej całości kulturowej wytworzonej w wyniku integracji międzykulturowej.

Należy zgodzić się ze stwierdzeniem G. Babińskiego, że dotychczas nie istnieje zwarta teoria stosunków etnicznych. Jeżeli jednak zamierza się opisać stosunki etniczne, ich stan obecny, procesy zmian, a także odpowiedzieć na wiele pytań praktycznych dotyczących sterowania stosunkami etnicznymi, konieczne jest nie tylko stworzenie pojęć i kategorii dotyczących stosunków etnicznych, ale także ich odpowiednia operacjonalizacja, aby można było odpowiedzieć na postawione pytania badawcze. Przykładowo, na czym polegają stosunki etniczne w okresie narastających stosunków demokratycznych? Co powoduje, że w praktyce przybierają one postać współdziałania lub konfliktu? Czy stosunki etniczne przebiegają podobnie na różnych szczeblach struktury społecznej, czy też występują określone zróżnicowania?

Do opisu stosunków etnicznych niezbędne jest założenie o istnieniu przynajmniej dwóch grup etnicznych wyposażonych w mniej lub bardziej odrębne kultury. Przeważnie jest to grupa większościowa i jedna lub więcej grup mniejszościowych. Uważam, że można wyróżnić trzy podstawowe wymiary stosunków etnicznych zachodzących przynajmniej między dwoma grupami etnicznymi:

- wymiar wertykalny (stosunki dominacji i podporządkowania),
- wymiar horyzontalny (stosunki partnerskie),

⁹ Por. R. Luhman, S. Gitman, *Race and Ethnic Relations: The Social and Political Experience of Minority Groups*, Belmont, California 1980, s. 122-153. Pomijam tutaj złożoną dyskusję, czy wyliczone koncepcje spełniają warunki teorii naukowej, czy są jedynie ideologiami określonych większości lub mniejszości narodowych.

- wymiar więzi i dystansów etnicznych (aspekt psychospołeczny).

Przeważnie stosunki między grupami etnicznymi są jakoś uporządkowane i ustrukturalizowane. Wymiar wertykalny dotyczy układu dominacji i podporządkowania między grupami etnicznymi. Wprawdzie zwykle wpływy poszczególnych kultur są wzajemne, ale zakres wpływu na ogół nie jest równoważny. Przeważnie grupy etniczne w państwie przybierają postać zhierarchizowaną w postaci zajmowania wyższego lub niższego miejsca na drabinie określonej różnymi kryteriami hierarchii społecznej. *Gdy w teoriach szeroko rozumianych stosunków kulturowych mówi się o kulturze dominującej, prawie nigdy nie chodzi o „kulturę statystycznej większości” społeczeństwa. Prawie zawsze chodzi o narzucanie znaczeń przez jedną zbiorowość innym zbiorowościom*¹⁰.

W zasadzie w obrębie państwa w stosunkach między grupami etnicznymi nie występują sytuacje pełnego partnerstwa. Zwykle bowiem w państwie jedna grupa etniczna jest dominującą, zaś pozostałe w różnym zakresie podporządkowane. Sytuacja partnerstwa pojawi się wówczas, kiedy w państwie lub wewnątrz innej organizacji politycznej będzie można mówić o równości kultur oraz o rezygnacji z wykorzystywania instrumentów politycznych do sterowania, sprawowania kontroli nad strukturami etnicznymi. Obecnie stosunki partnerskie lub zbliżone do partnerskich mają miejsce między grupami etnicznymi zorganizowanymi w oddzielne państwa wówczas, kiedy stosunki międzypaństwowe przebiegają według powszechnie przyjętych demokratycznych reguł stosunków międzynarodowych.

W obrębie stosunków dominacji i podporządkowania oraz stosunków partnerskich występują wymiary więzi i dystansów międzyetnicznych (aspekt psychospołeczny). Więzy i dystanse etniczne zwykle mają postać wzajemnych psychicznych więzi, nastawień, uprzedzeń, stereotypów oraz stosunków zinstytucjonalizowanych w postaci ustanowionych reguł, spełnianych i kontrolowanych przez instytucje oraz ich internalizację w sferze osobowości.

Wymiar więzi i dystansów etnicznych dotyczy pomiaru, w jakim stopniu badane grupy etniczne występują razem, czy oddzielnie? Dotyczy to także zachowań lub ich wskaźników, które potwierdzają istnienie lub brak jakiegoś rodzaju współdziałania lub konfliktu między badanymi grupami etnicznymi. Różne postacie więzi lub dystansów międzyetnicznych

¹⁰ Por. *Kultura dominująca jako kultura obca*, J. Mucha red., Oficyna Naukowa, Warszawa 1999, s. 50.

występują zapewne od początku ukształtowania się zamkniętych lub autonomicznych kultur etnicznych. Stosunki między nimi były regulowane wzajemnie ukształtowanymi stereotypami i najczęściej towarzyszącymi im uprzedzeniami grupowymi. Stereotypy etniczne zaliczane są do najżywniejszych, do najtrwalszych. Najpierw kategoryzowano obcych według łatwo dostrzegalnych cech fizycznych, a następnie według bardziej złożonych, takich jak: wzory zachowań, cechy osobowości.¹¹ Wiedza o grupie była przenoszona na jej poszczególnych członków, co przeważnie utrudniało realizację kontaktów, dzięki którym uprzedzenia negatywne mogły być pokonywane.

Zwykle behawioralny i uporządkowany wymiar stosunków międzygrupowych jest widoczny wówczas, kiedy grupy etniczne stają się upodmiotowione i zinstytucjonalizowane, można odnotować występowanie grup jako całości lub ich reprezentacji działających w imieniu całości.

Jaka jest instytucjonalna i nieinstytucjonalna struktura wyróżniająca poszczególne grupy etniczne? W jakich warunkach następują złożone procesy instytucjonalizacji i upodmiotowienia grup etnicznych? Im nastąpił bardziej zaawansowany proces instytucjonalizacji grup etnicznych, tym bardziej stają się widoczne jako oddzielny podmiot życia zbiorowego. Proces upodmiotowienia grupy etnicznej, między innymi w postaci narastania tożsamości indywidualnej poszczególnych członków, - zbiorowej tożsamości grupy jako całości oraz powstawania instytucji uzewnętrzniających uporządkowane funkcjonowanie grup etnicznych, powodują ich wyodrębnienie jako oddzielne podmioty życia zbiorowego.

Do diagnozy stosunków współdziałania i konfliktu niezbędne jest wyodrębnienie grup etnicznych nieupodmiotowionych oraz upodmiotowionych, niezinstytucjonalizowanych i zinstytucjonalizowanych, przednarodowych i narodowych, (przed-)nieobywatelskich i obywatelskich, niezorganizowanych w państwo i zorganizowanych w państwo. Niewątpliwie procesy unarodowienia grup etnicznych, upodmiotowienia, instytucjonalizacji oraz uobywatelnienia powodują zasadnicze przemiany stosunków międzyetnicznych. Procesy tego typu są bardzo złożone i wymagają przeprowadzenia odrębnych studiów. Typologicznie w wymiarze więzi i dystansów etnicznych można badać usytuowanie poszczególnych grup etnicznych na continuum między ścisłym współdziałaniem a konfliktem oraz separacją, pełnym oddzieleniem etnicznym. Ustalenie stopnia zbliżenia lub oddalenia

¹¹ H. Kubiak, *Stereotypy etniczne a komunikacja międzynarodowa*, „Przegląd Polonijny” 1993 nr 4.

między grupami etnicznymi, charakteru więzi i dystansów międzyetnicznych, między innymi w postaci sympatii lub antypatii grupowych, jest kwestią empiryczną do ustalenia w procesie badawczym.

Uważam, że odpowiednie połączenie wyróżnionych wymiarów stosunków międzyetnicznych (wertikalnych i horyzontalnych) z rzeczywistością występującymi w obrębie tych stosunków wymiarami więzi lub dystansów etnicznych może przybliżyć możliwość udzielenia odpowiedzi na pytanie, dlaczego określone stosunki międzyetniczne mają postać współdziałania, tolerancji, podczas gdy inne braku współdziałania, konfliktu. Przykładowo, jeżeli sytuacji etnicznej dominacji i podporządkowania towarzyszą więzi międzyetniczne, co inaczej można określić jako różne stopnie akceptacji takich stosunków przez większość i mniejszość etniczną, to ze znacznym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że taki układ będzie cechować się łaodem stosunków etnicznych w postaci między innymi kooperacji, asymilacji, akomodacji lub innych form wzajemnego przystosowania. Jednakże gdy sytuacji etnicznej dominacji i podporządkowania towarzyszy wymiar dystansów etnicznych, to taki układ będzie bardziej zbliżony do rywalizacji, konfrontacji, separacji lub konfliktu.

Należy podkreślić, że stosunki partnerskie, a takie obecnie występują w Europie między grupami etnicznymi zorganizowanymi w państwa, nie stanowią warunku wystarczającego do usuwania konfliktów etnicznych. Kontakty międzyetniczne realizują się lepiej tam, gdzie odbywają się w warunkach wyraźnej więzi międzyetnicznej, a konkretniej w warunkach wzajemnej akceptacji, sympatii międzyetnicznych. Natomiast tam, gdzie obok stosunków partnerskich nie występują stosunki więzi, a utrzymują się różne stopnie niechęci, antypatii, tam pojawiają się kłopoty i trudności z realizacją pozytywnych stosunków międzyetnicznych.

Obok wyróżnionych wymiarów stosunków etnicznych konieczne jest wyróżnienie kilku typów społeczeństw ze względu na rodzaj występujących tam stosunków międzyetnicznych. Moim zdaniem należałoby wyróżnić następujące typy społeczeństw:

- społeczeństwo homogeniczne kulturowo,
- społeczeństwo zróżnicowane kulturowo,
- społeczeństwo pluralistyczne,
- społeczeństwo wielokulturowe.

W każdym z wyróżnionych czterech typów społeczeństw inne są działania mniejszości i większości etnicznych, inne są wyobrażenia o ładzie stosunków etnicznych oraz o pożądanym kierunkach ich zmian. Na ogół większości etniczne częściej zainteresowane są utrzymaniem raz

uksztaltowanego układu międzyetnicznego współżycia, podczas gdy mniejszości bardziej zainteresowane są jego zmianą. W diagnozie konfliktów na pograniczach niezbędne jest uwzględnienie zachowań „zagranicznych ojczyzn”, których działania wspierające mniejszości etniczne zamieszkujące inne kraje mogą wpływać na charakter konfliktów etnicznych¹².

Konflikty etniczne najczęściej powstają lub uaktywniają się w warunkach narastania postaw nieakceptacji dotychczasowego układu stosunków międzyetnicznych, w warunkach zmian społecznych. Czynniki zmian są przede wszystkim procesy narastania tożsamości etnicznej tak większości, jak i mniejszości etnicznych. Innymi czynnikami zmian stosunków międzyetnicznych są procesy unarodowienia, upodmiotowienia, uobywatelnienia, instytucjonalizacji grup etnicznych i inne, które powodują typowe zmiany społeczne. W warunkach zmian społecznych zmienia się układ przestrzennego rozmieszczenia mniejszości i większości etnicznych, zmienia się także stratyfikacja społeczna i etniczna, narasta (lub maleje) zakres samorządności grup etnicznych, a jej blokady powodują narastanie separatyzmów, narastają migracje a wraz z nimi nowe spotkania międzyetniczne i nowe sytuacje stosunków międzyetnicznych.

Symbolicznie określane, ale realnie odbywające się, „wejście do Europy” dotychczas znacznie izolowanych krajów i narodów Europy Środkowo-Wschodniej powoduje spotkania nowych grup mniejszościowych i większościowych.

Zmienia się rozumienie kryteriów przynależności narodowej, od przypisania do wyboru, od kryteriów zobiektywizowanych do subiektywnych, od przypisywanych zbiorowościom i poprzez zbiorowości przenoszonych do poszczególnych członków, do wyborów indywidualnych drogą autoidentyfikacji etnicznych, co oznacza wysokie prawdopodobieństwo realnego przyspieszenia dynamiki zmian przynależności etnicznej, a co za tym idzie także dynamiki zmian stosunków międzyetnicznych.

Okazuje się, aby kompetentnie odpowiedzieć na pytanie, w jakich warunkach występują stosunki współdziałania, a w jakich rywalizacji i konfliktu, należałoby do każdej sytuacji stanowiącej przedmiot diagnozy socjologicznej wykorzystać cały dotychczasowy dorobek teoretyczny z zakresu socjologii stosunków etnicznych oraz uzyskane doświadczenia praktyczne. Naturalnie nawet wówczas nie sposób jest udzielić

¹² R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowościowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa-Kraków 1998, s. 8.

jednoznacznej odpowiedzi na tak złożone pytania. Tym niemniej obecnie w Europie skuteczne rozwiązywanie konfliktów etnicznych na pograniczach byłoby bardzo utrudnione bez uwzględniania obszernej wiedzy teoretycznej na ten temat oraz zgromadzonych doświadczeń w postaci działań praktycznych.

Do prowadzenia dalszych dyskusji, badań nad konfliktami etnicznymi moim zdaniem, niezbędne jest wykorzystanie wyróżnionych typów społeczeństw z uwzględnieniem rodzajów stosunków międzyetnicznych, działań mniejszości i większości etnicznych oraz roli „ojczyzn zagranicznych” w aktywizacji mniejszości narodowych:

- Kategorie badawcze:
 - homogeniczność kulturowa,
 - zróżnicowanie kulturowe,
 - pluralizm kulturowy,
 - wielokulturowość;
- Polityka państwa, działania większości:
 - niedostrzeganie mniejszości, polityka państwa monokulturowego,
 - asymilacyjna,
 - przyzwolenia na pluralizm,
 - regulacja stosunków etnicznych według reguł demokratycznych,
- Działania mniejszości:
 - ukrywanie swojej przynależności kulturowej,
 - działania przystosowawcze lub kształtowanie poczucia odrębności,
 - promocja kultury mniejszościowej,
 - współtworzenie społeczeństwa wielokulturowego;
- Działania „ojczyzn zagranicznych”:
 - zainteresowanie „swoimi” poza granicami państwa,
 - wspomaganie „swoich” kultur mniejszościowych,
 - organizowanie współdziałania między ojczyzną zagraniczną i mniejszościami narodowymi,
 - włączanie się do struktur wielokulturowych. troska o utrzymanie demokratycznych regulatorów społeczeństw wielokulturowych;
- Typy społeczeństw:
 - społeczeństwo homogeniczne kulturowo,
 - społeczeństwo zróżnicowane kulturowo,

- społeczeństwo pluralistyczne,
- społeczeństwo wielokulturowe.

Moim zdaniem, aby można mówić o zróżnicowaniu kulturowym powinny być wprowadzone elementarne zasady tolerancji kulturowej oraz w znacznym stopniu uzewnętrzniiona, widoczna, realnie istniejąca i odczuwana odmienność mniejszości kulturowych. Zasad tolerancji raczej nie sposób wprowadzić w sposób żywiołowy. Do tego służy system edukacyjny. Określenie miejsca edukacji międzykulturowej w społeczeństwie powinno być skorelowane z typami społeczeństw. Jeżeli wyróżni się typ społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo, pluralistycznego oraz wielokulturowego, to zasadnicza rola edukacji międzykulturowej występuje na etapie społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo.

Zróżnicowanie kulturowe występuje wówczas, kiedy w jednym społeczeństwie zamieszkują dwie i więcej grupy lub kategorie kulturowe oraz stworzone są warunki ku temu, aby każda z nich w jakiś sposób mogła podtrzymywać swoje wartości kulturowe. Nie zawsze zróżnicowanie kulturowe jest widoczną cechą społeczeństwa. Uzewnętrznia się ono przede wszystkim w procesach narastania sfery wolności i demokracji.

Na tym etapie rozpadają się społeczności tradycyjne oraz społeczeństwa autorytarne promujące stosunki akomodacyjno-asymilacyjne. W związku z tym zadaniem państwa jest przede wszystkim tworzenie warunków do upowszechniania postaw szacunku i tolerancji względem innych kultur poprzez określone reformy systemu edukacji, tworzenie specjalistycznych instytucji, kształtowanie opinii społecznej.

Z punktu widzenia społeczeństwa wszystkie grupy kulturowe powinny zostać rozpoznane, uwzględnione oraz respektowane w działaniach społecznych. Istniejące zróżnicowanie kulturowe powinno być podtrzymywane przez różne instytucje społeczne. Realizowana edukacja międzykulturowa w połączeniu z celowymi działaniami państwa i inne działania mogą doprowadzić w perspektywie do ukształtowania się społeczeństwa pluralistycznego.

Pluralizm kulturowy służy do określenia sytuacji społecznej, w której grupa dominująca wyraża przyzwolenie na rozwój kultur mniejszościowych, stwarza warunki do ich partnerskiego rozwoju (wolność i równość kultur mniejszościowych) w połączeniu z wysiłkiem mniejszościowych grup kulturowych w kierunku rozwijania własnych kultur¹³.

¹³ Por. R. Luhman, S. Gilman, *Race and Ethnic...*op.cit., s. 145-147.

Przejsie od społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo do społeczeństwa pluralistycznego stwarza zagrożenia, jest kosztowne społecznie, ale stwarza także ogromne nadzieje i perspektywiczne korzyści.

Korzyści wiążą się przede wszystkim z usunięciem ze stosunków międzyludzkich zjawisk dyskryminacji, nierówności, predestynacji kulturowej. Wiążą się także ze stworzeniem równych szans wszystkim kulturom mniejszościowym, wzmacniają przez to siłę ekonomiczną społeczeństwa, przenoszą reguły demokracji do sfery kulturowej nadając jej pełniejsze znaczenie.

Warto szczególnie podkreślić, że demokratyzacja w sferze kulturowej dowartościowuje kultury mniejszościowe, wzmacnia siłę ekonomiczną całego społeczeństwa.

Uważam, że społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej stają się zróżnicowane kulturowo. Oznacza to między innymi, że wewnątrz tworzone są prawnopolityczne a także coraz bardziej społeczne warunki do otwartego i partnerskiego funkcjonowania zamieszkujących tam mniejszości narodowych, w tym także mniejszości polskich.